

LEVEN MET ONZE DODEN

Van Delphine Horvilleur verscheen eerder bij
Uitgeverij De Arbeiderspers:

*Bespiegelingen over het vraagstuk van
het antisemitisme (2019)*

Delphine Horvilleur

Leven met onze doden

Een essay over troost

Vertaald door
Corine Kisling

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij een subsidie van
het Nederlands Letterenfonds.

Gepubliceerd met steun van het
Institut français des Pays-Bas.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Copyright © 2021, Delphine Horvilleur
© Éditions Grasset & Fasquelle, 2021
Copyright Nederlandse vertaling © 2022 Corine Kisling /
bv Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Vivre avec nos morts*
Oorspronkelijke uitgave: Éditions Grasset & Fasquelle, Parijs

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie of op
welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van bv Uitgeverij De Arbeiderspers,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslagontwerp: Lucas van Hapert
Omslagillustratie: Père Lachaise. Foto: Den Harrison
Portret auteur: Alexandre Isard
Typografie: Perfect Service

ISBN 978 90 295 4518 1 / NUR 320

www.arbeiderspers.nl

Ter nagedachtenis van mijn grootvader,
Nathan Horvilleur

En voor Samuel, Ella en Alma,
die me steeds weer terugvoeren naar het leven

INHOUD

AZRAËL: Leven en dood in één hand	11
ELSA: In het huis van de levenden	23
MARC: Het spook en zijn laken	42
SARAH EN SARAH: Een mand van generaties	69
MARCELINE EN SIMONE: Op de dag des oordeels	85
DE BROER VAN ISAAC: Afdalen in de vraag	107
ARIANE: Bijna ik	126
MYRIAM: De wereld die komen gaat	144
MOZES: De man die niet wilde sterven	166
ISRAËL: Gezegend hij die de doden doet herleven	182
EDGAR: Ben ik mijn ooms hoeder?	206

‘Leven en dood houd ik u voor, zegen en vloek.
Kies dan het leven.’
Deuteronomium 30:19

‘Het leven is het geheel van functies die gebruik
kunnen maken van de dood.’
Henri Atlan

‘Eigenlijk zou het leven lang niet zo komisch zijn
als de dood niet bestond.’
Romain Gary

AZRAËL

Leven en dood in één hand

Vlak voor het begin van een begrafenisceremonie gaat mijn telefoon.

Ik neem op: ‘Ik kan nu niet praten. Ik bel je terug na de begrafenis...’

Dit is al zo vaak gebeurd dat mijn vrienden er inmiddels de spot mee drijven. Als ze me bellen vragen ze me voor de grap wie er vandaag dood is, en hoe het staat met het leven op het kerkhof. Dat ik zo vaak een bezoek breng aan een plek waar veel mensen nooit of bijna nooit naartoe gaan, levert de nodige vragen op: ‘Vind je het niet erg om zo dicht bij de dood te komen? Is het niet moeilijk om zo vaak rouwendenden te moeten bijstaan?’

Ik ontwijk dat soort vragen al jaren met een lukraak antwoord: ‘Nee hoor, dat gaat wel, het went’ – ‘Ja, ja, het is vreselijk, en dat zal het altijd blijven’ – ‘Nou ja, dat verschilt van dag tot dag, hangt van de situatie af’ – ‘Goeie vraag, bedankt’...

In werkelijkheid heb ik er geen idee van. Ik weet

niet wat voor effect de dood heeft op een levende die in zijn buurt komt of met hem optrekt. Ik heb geen idee wat voor invloed dat op mij heeft, omdat ik niet weet wat voor vrouw ik zou zijn geweest als ik bij hem weg was gebleven.

Wat ik wél weet is dat ik in de loop van de tijd een aantal rituelen of gewoontes heb ontwikkeld die sommigen als een compulsieve obsessie of als een soort bezwering zouden kunnen zien, maar die mij op een heel arbitraire manier helpen om de plaats van de dood in mijn bestaan te beperken.

Zo heb ik bijvoorbeeld de gewoonte aangenomen om nooit meteen naar huis te gaan als ik terugkom van de begraafplaats. Na een begrafenis maak ik altijd eerst een ommetje langs een café, een winkel, wat dan ook. Ik creëer een symbolische sluis tussen de dood en mijn thuis. Geen sprake van dat ik hem mee naar huis neem. Ik moet hem afschudden, elders achterlaten, bij een kop koffie, in een museum of in een paskamer, en maken dat hij het spoor bijster raakt en mijn adres niet te weten komt.

De Joodse traditie kent honderden verhalen die vertellen dat de dood je op de hielen kan zitten, maar dat er verschillende manieren zijn om hem om de tuin te leiden, zodat hij je niet weet te vinden. In talloze legenden wordt hij opgevoerd in de vorm van een engel

die ronddwaalt door de stad en je huis kan bezoeken.

Dat personage heeft zelfs een naam, Azraël, de engel van de dood. Er wordt verteld dat hij met het zwaard in de hand ronddoelt bij het woonhuis van de persoon die hij komt halen. Het zijn bijgelovige praatjes, maar ze leveren wel merkwaardige praktijken op. Als iemand ziek wordt bijvoorbeeld, geeft men hem in veel Joodse families een andere voornaam. Men verandert zijn identiteit om het bovennatuurlijke wezen dat het duistere plan heeft om hem te komen halen op een dwaalspoor te brengen. Als die engel des doods dan bij je aanbelt om het leven van een zekere Mosje op te eisen, kan je hem rustig antwoorden: ‘Sorry, maar hier woont geen Mosje. Hier woont Salomon.’ Waarna de engel zich dan zal excuseren voor het storen en zich met hangende pootjes uit de voeten zal maken.

Je kunt lachen om deze tactiek, maar er zit een subtiele waarheid in. Het is typisch menselijk om te geloven dat je de dood op een afstand kunt houden, dat je barricades kunt opwerpen, smoesjes en trucjes kunt verzinnen om hem uit de buurt te houden, of om jezelf wijs te maken dat bepaalde rituelen of woorden die macht hebben.

De moderne medische wetenschap en technologieën hebben hun eigen methodes ontwikkeld. De engel des doods wordt tegenwoordig op degelijke afstand van

ons huis gehouden, hij wordt verzocht om zich – bij voorkeur buiten de bezoeken – aan te dienen bij ziekenhuizen, klinieken, verpleeghuizen of palliatieve instellingen. We vinden dat hij bij ons niks meer te zoeken heeft. Steeds minder mensen sterven thuis, alsof de levenden behoed moeten worden voor iets engs dat daar niets te zoeken heeft.

Ik denk vaak na over die ruimtelijke indeling, met name als ik door Parijs wandel en een gedenkplaat zie op de gevel van een oud huis. Hier is Die-en-die gestorven, daar is Zus-of-zo overleden. Tegenwoordig weten we maar zelden of er iemand op sterven ligt in het gebouw waar we wonen, en we doen ons best om niet te denken aan alle mensen die ongetwijfeld ooit in onze slaapkamer de geest hebben gegeven. De dood heeft zijn eigen plek toegewezen gekregen, en door zijn territorium af te bakenen denken we dat hij zich daarin moet terugtrekken.

Maar soms herinnert een onvoorspelbaar scenario van de geschiedenis ons er weer aan hoe beperkt onze macht is, ondanks al onze smoezen en foefjes.

In 2020 heeft de engel des doods besloten om ons zo'n beetje overal ter wereld een bezoek te brengen, aan te kloppen bij elk continent. Op het moment dat ik dit schrijf ziet het er nog niet naar uit dat hij zich zal laten afschepen. Weliswaar maakt de dood zijn coro-

naslachtoffers nog het vaakst in ziekenhuizen op ic-afdelingen, ver verwijderd van ons huis, maar hij maakt de mensheid wel duidelijk dat hij de macht bezit om zich in ons leven te mengen. Plotseling is de angst dat hij een familielid zal treffen, dat hij ons territorium zal binnendringen tastbaar geworden. De engel die we op afstand wilden houden eist nu dat we een plek voor hem inruimen in ons bestaan en in onze leefgemeenschap. Hij weet hoe we heten, waar we wonen, en hij laat zich niet om de tuin leiden.

De pandemie heeft ook de begrafenisrituelen en de rouwverwerking overhoopgehaald. Ook ik, net als iedereen die een stervende heeft begeleid, ben de laatste maanden getuige geweest van situaties die ik nooit dacht mee te maken.

Op bezoek bij een zieke worden ons gezicht, een glimlach, een troostende hand verhuld door een mondmasker en handschoenen; onze bejaarden moeten in afzondering om hen te beschermen tegen een dood die hen toch wel zal komen halen, maar die hen dan in bittere eenzaamheid zal aantreffen; begrafenissen vinden plaats in kleine kring na telling van de aanwezigen, zonder uitgestoken hand of een knuffel voor de rouwenden. Maar we moeten erdoor en we namen ons voor om het later wel in te halen. Te laat.

Op een dag, aan het begin van de lockdown, nam een familie contact met me op. Ze waren op het kerkhof, stonden bij de kist van hun vader, en verder was er niemand bij. Ze hadden geen vriend meegevraagd omdat ze niemand in gevaar wilden brengen. Maar ze kenden geen enkel Joods gebed en smeekten mij om hulp op afstand. Ik heb dus per telefoon woorden gesproken die zij hardop hebben herhaald. Voor het eerst in mijn leven heb ik een begrafenis geleid vanuit mijn eigen woonkamer, voor een familie die ik nooit had gezien. Na het telefoongesprek bedacht ik dat er geen schutsluis meer bestond. De dood had zijn intrede gedaan in onze woning, zonder toestemming.

Hij had ons adres gevonden en was bij iedereen naar binnen geglipt, in ons gezin, in ons bewustzijn. Of liever gezegd, hij had ons eraan herinnerd dat hij nooit weg was geweest, dat hij hier op z'n plaats was, en dat onze macht zich beperkte tot wat er gezegd en gedaan moest worden wanneer hij opdook.

Het vinden van de juiste woorden en gebaren vormt het wezen van mijn werk.

Ik probeer er al jaren een omschrijving voor te vinden als iemand me vraagt: Wat houdt dat eigenlijk in, rabbijn zijn?

Uiteraard betekent het diensten leiden, begeleiden en onderwijzen. Het betekent teksten vertalen opdat ze gelezen kunnen worden en elke generatie de stem-

men kan horen van een traditie die verwacht dat de nieuwe generatie dit voortzet. Maar met het verstrijken van de jaren ben ik gaan denken dat mijn beroep nog het meest in de buurt komt van een beroep dat een naam heeft. Die van verteller.

Vertellen wat al duizend keer gezegd is, maar aan iemand die het voor het eerst hoort, een sleutel meegeven om zijn eigen verhaal te doorgronden. Dat is mijn taak. Ik sta vrouwen en mannen bij die op een scharnierpunt in hun leven een verhaal nodig hebben. Die voorouderlijke verhalen zijn niet alleen Joods, maar ik vertel ze wel in de taal van die traditie. Ze slaan bruggen tussen tijden en generaties, tussen mensen die er waren en die nog komen. Onze heilige verhalen openen een deur tussen de levenden en de doden. De rol van een verteller is bij die deur te staan en hem open te houden.

En dat brengt ons weer bij de kwestie van die ruimtelijke indeling. We denken graag dat de wand hermetisch dicht is, dat leven en dood strikt gescheiden zijn, en dat de levenden en de doden elkaar niet tegen hoeven te komen. En wat als ze in werkelijkheid niet anders doen dan dat?

Ik herinner me de eerste keer dat ik een dode heb gezien. Dat was in Jeruzalem en het was een vrouw. Ik studeerde toen medicijnen en in dat semester werd

de anatomie behandeld. Na het theoretisch gedeelte moesten we een paar weken in de snijzaal doorbrengen. We kregen elk een werkplek toegewezen, dat wil zeggen een tafel waarop de man of vrouw lag die zijn of haar lichaam ter beschikking had gesteld. Ik herinner me de doordringende geur van formol en van de lijken die we orgaan voor orgaan, spier voor spier, zenuw voor zenuw moesten bestuderen.

Om ons emotioneel af te schermen en onze angst en zenuwen op afstand te houden, probeerden we ze niet als een geheel organisme te zien en bekeken we elk anatomisch onderdeel nauwgezet door het los te koppelen van de rest. We moesten daar zo onbewogen mogelijk bij blijven en alles afwerken volgens de aanwijzingen in het boek dat we zorgvuldig uit ons hoofd hadden geleerd.

Op een dag moesten we de anatomie van de hand bestuderen, waarbij we ligamenten, slagader en elleboogzenuw, ader en buigspier moesten kunnen onderscheiden. Toen ik het laken oplichtte dat over de rechterarm van het lijk lag dat ik al een paar dagen aan het ontleden was, werd ik misselijk. Ik zag dat het uiteinde van de hand van de vrouw die haar lichaam ter beschikking had gesteld verzorgde nagels droeg, die ongetwijfeld nog even waren blijven doorgroeien na haar dood, en bedekt waren met een elegant laagje roze nagellak.

Ze had de lak waarschijnlijk kort voor haar dood aangebracht. Het leek alsof het laatste laagje nauwelijks goed en wel droog was toen Azraël aan haar deur had geklopt met het zwaard in de hand, om het leven te nemen van deze vrouw met de zo fraai gemanicuurde hand. Ik raakte van streek door die aanblik. Ik geloof dat ik toen ineens tot een enorm besef kwam, een evidentie uiteraard, maar een besef dat wij, geneeskundestudenten, weigerden te onderkennen: dat elk van die ontleder lijken het verhaal vertelde van een mensenleven, een leven dat ongetwijfeld complex en zwaar was geweest, dat diepgang en oppervlakkigheid had gekend, en waarin deze vrouw misschien op één en dezelfde dag had besloten haar lichaam af te staan en haar nagels te lakken.

In die snijzaal van de medische faculteit raakten het leven en de dood elkaar vingerlicht, boven de hand van een vrouw die ik ineens met andere ogen bekeek. En wat me te binnen schoot was een waarheid als een koe, maar naar mijn gevoel de grootste waarheid ooit uitgesproken: 'Vijf minuten voor haar dood leefde ze nog.'

Met zo'n gemeenplaats zeg je in feite dat het leven zich tot op het laatste moment, zelfs als de dood onvermijdelijk is, niet helemaal gewonnen geeft. Het is er nog op het moment vóór we sterven, en lijkt tot het eind toe tegen de naderende dood te zeggen dat de twee best naast elkaar kunnen bestaan.

En misschien is het ook niet nodig om op de dood te wachten om die co-existentie te bereiken. In de loop van ons hele bestaan, en zonder dat we ons ervan bewust zijn, dansen leven en dood voortdurend hand in hand.

Die rondedans heb ik gezien in een boek, tijdens mijn jaren aan de medische faculteit. Vreemd genoeg was dat alweer bij een studie van de hand. Tijdens de lessen embryogenese, waarin we de ontwikkelingsfasen leerden van het leven *in utero*, ontdekte ik dat onze vingers, net als zoveel organen in ons lichaam, worden gevormd door het afsterven van cellen. Onze hand ontwikkelt zich eerst in de vorm van een zwemvlies, vol en zonder ruimte tussen de uiteinden, en pas later in het normale ontwikkelingsproces nemen de vingers hun afzonderlijke vorm aan en maken zich een voor een van elkaar los door vernietiging van de verbindende cellen ertussen. Met andere woorden, ons lichaam vormt zich door het afsterven van onderdelen waaruit het is opgebouwd. Dat geldt voor onze vingers en tenen maar ook voor veel holtes van ons organisme, het hart, de ingewanden en het zenuwstelsel. Die vervullen hun functie alleen maar doordat er een holte in hen is gemaakt. Het is door hun gedeeltelijke verdwijning dat ze hun werk kunnen doen. We hebben het leven dus te danken aan de dood die er heeft huisgehouden.